

Knoppen en knopen¹

Winibert Segers
KU Leuven, Belgium

1. Inleiding

In het artikel *Vertaling en betekenis. Prolegomena voor een theorie van de literaire vertaling*² citeert de vertaalwetenschapper Raymond van den Broeck de volgende verzen uit het gedicht *Annie* van Guillaume Apollinaire:³

Comme cette femme est mennonite
Ses rosiers et ses vêtements n'ont pas
de boutons
Il en manque deux à mon veston
La dame et moi suivons presque le
même rite.
(Van den Broeck 1973, 34)⁴

De geciteerde verzen vormen de derde en laatste strofe van het gedicht (vers 10-13). Vaak worden die verzen biografisch geïnterpreteerd. In die interpretatie verwijzen de woorden “*femme*” en “*dame*” naar Annie Playden, een Engelse vrouw op wie Apollinaire hopeloos verliefd was. Playden zal Apollinaires verliefdheid niet beantwoorden en vertrekt naar de Verenigde Staten. Een biografische interpretatie zal de vrijheid van de vertaler beperken. De titel van het gedicht *Annie*⁵ en de eigennamen “*Texas*”, “*Mobile*” en

¹ Dit artikel gaat in op het werk van Raymond van den Broeck en maakt deel uit van het *Griffels*-project, dat zich onder andere richt op Van den Broecks opvattingen over poëzievertaling, intersemiotische vertaling en vertaalonderwijs. In 2020 verscheen “... mijn trage reistocht door de nacht ...” *Herinneringen aan Raymond van den Broeck* (Segers & Bloemen 2020). Dat boek was de aanzet voor het *Griffels*-project.

² Prolegomena zijn inleidende opmerkingen. De titel van het artikel weerspiegelt Van den Broecks wetenschappelijke bescheidenheid en misschien ook zijn aarzelingen en twijfels.

³ Een pre-originele versie van het gedicht werd opgenomen in het tijdschrift *Les Soirées de Paris*.

⁴ In de Gallimard-uitgave van het gedicht (Apollinaire 1920, 38) staat er geen punt na “*rite*” en vormen de verzen die Van den Broeck citeert een kwatrijn met abba-rijm.

⁵ *Fanny* is de titel van de pre-originele versie van het gedicht.

“*Galveston*”, die in de eerste strofe van het gedicht voorkomen, zal de vertaler niet kunnen wijzigen.

Aan de Franse verzen voegt Van den Broeck de Nederlandse vertaling toe die Hans Andreus maakte:

Daar deze vrouw Mennoniet is
 Dragen haar rozestruiken, haar kleren
 Geen *knoppen knopen*
 Aan mijn vest mankeren twee *knopen*
 De dame en ik volgen bijna dezelfde [sic]
 ritus.
 (Van den Broeck 1973, 34)⁶

2. Boutons

In het Franse origineel heeft Van den Broeck het woord “*boutons*” gecursiveerd en in de Nederlandse vertaling heeft hij de woorden “knoppen” en “knopen” gecursiveerd. Door die woorden te cursiveren vestigt hij de aandacht op een vertaalprobleem. Om “*boutons*” weer te geven heeft Andreus twee woorden nodig: “knoppen” en “knopen”. “*Les boutons des rosiers*” zijn de “knoppen” van de rozenstruiken en “*les boutons des vêtements*” zijn de “knopen” van de kleren. De vertaling van Andreus is minder zuinig dan het origineel.

Om het vertaalprobleem te beschrijven gebruikt Van den Broeck onder andere de termen “geïntendeerde ambiguïteit”, “oorspronkelijke polysemie” en “semantisch-stilistisch verlies” (Van den Broeck 1973, 34). De eerste twee termen hebben betrekking op het origineel. De term “semantisch-stilistisch verlies” heeft betrekking op de Nederlandse vertaling. Van den Broeck beschrijft niet alleen het probleem, maar spreekt ook een waardeoordeel uit over de oplossing van Andreus. Hij vindt die oplossing eerder schraal. Hoe de vertaling zou kunnen worden verbeterd, zegt hij niet.

Van den Broeck richt zijn aandacht op één woord, het woord “*boutons*”, dat verschillende betekenissen kan hebben. Hij zegt niets over de vormelijke kenmerken van de verzen die hij citeert: het aantal verzen, het aantal lettergrepen in elk vers, het omarmende rijm, het spel met de klanken, de herhaling van bepaalde woorden ... De nadruk die hij legt op de betekenis is niet verwonderlijk. Voor Van den Broeck is vertalen een “*zin-bewarende* activiteit” (Van den Broeck 1973, 38). Vertalen is de vorm veranderen en de inhoud

⁶ Tussen het citaat in Van den Broecks artikel en het Nederlandse gedicht dat werd opgenomen in het boek *1900-1950. Bloemlezing uit de moderne buitenlandse poëzie in Nederlandse vertaling* (Apollinaire 1961, 30) zijn er verschillen. In de bloemlezing wordt het laatste vers niet afgebroken na het woord “dezelfde” en eindigt het laatste vers niet met een punt.

behouden. In het Nederlands wordt bijvoorbeeld het Franse woord “*femme*” vertaald met “vrouw”. De letters veranderen, maar de betekenissen van “*femme*” en “vrouw” zijn dezelfde.

De vraag is of de verzen die Van den Broeck citeert die vertaalopvatting niet op de helling zetten. De vorm en de inhoud van de verzen zijn met elkaar verweven. De herhaling van het bezittelijk voornaamwoord “*ses*” en het voegwoord “*et*”, bijvoorbeeld, is verbonden met de liefdesrelatie tussen Annie en het ik-personage. Ook het omarmende rijmschema zou een verwijzing naar die relatie kunnen zijn.

De vertaling van Andreus is niet de enige Nederlandse vertaling. In 2017 verscheen een nieuwe vertaling van het gedicht *Annie*, die werd opgenomen in het boek *Het raam gaat open als een sinaasappel*.⁷ Kiki Coumans vertaalt de vier verzen als volgt:

Aangezien de vrouw mennoniet is
 Hebben haar rozen geen knoppen haar kleren geen knopen
 Aan mijn jasje ontbreken er twee
 De vrouw en ik volgen bijna hetzelfde ritueel
 (Apollinaire 2017, 17)

Om “*boutons*” te vertalen hanteert Coumans dezelfde strategie als Andreus. Ze vertaalt ontdubbeld: twee woorden in het Nederlands om één Frans woord weer te geven. Het verschil tussen de vertaling van Coumans en die van Andreus is een verschil in woordkeuze: “aangezien”-“daar”, “hebben”-“dragen”, “rozen”-“rozestruiken”, “jasje”-“vest”, “ontbreken”-“mankeren”, “vrouw”-“dame”, “ritueel”⁸-“ritus”.

Ik zal niet ingaan op alle verschillen, maar één verschil wil ik toch aanstippen. Andreus vertaalt “*veston*” met “vest”; Coumans met “jasje”. Andreus behoudt de vormelijke verbinding tussen het zelfstandig naamwoord “*veston*” en de eigenaam “*Galveston*”, de naam van de Amerikaanse stad, die in de eerste strofe van het gedicht voorkomt. Coumans verbreekt die verbinding.

⁷ De titel van het boek is een vers uit het gedicht *Les fenêtres / Vensters* van Apollinaire (1918, 18 / 2017, 36).

⁸ Het woord “ritueel” heeft niet noodzakelijk een religieuze betekenis. ‘Badritueel’, ‘bedritueel’, ‘eetritueel’, ‘vakantieritueel’ ... kunnen we ook gebruiken in een niet-religieuze context.

3. Double bind

De vertaling van de vier verzen is een voorbeeld van een *double bind*.⁹ De term ‘*double bind*’ definiëren Gregory Bateson en zijn collega’s in het artikel *Toward a theory of schizophrenia* als volgt: “a situation in which no matter what a person does, he ‘can’t win’” (Bateson *et al.* 1956, 251). Een *double bind* is een onoplosbaar dilemma. Een juiste keuze maken is onmogelijk. Een *double bind* is een onoverbrugbare tegenspraak, een voortdurende verwarring, een blijvend ongemak.

Ook vertalers bevinden zich voortdurend in *double-bind*-situaties. Ze zijn dubbel gebonden. Ze zijn enerzijds gebonden aan de brontekst en anderzijds aan de doeltaal. Als ze te dicht aanleunen bij de brontekst, zullen ze het verwijt krijgen dat hun vertalingen botsen met de doeltaal. Als ze te dicht aanleunen bij de doeltaal, zal hun worden verweten dat ze te weinig aandacht hebben voor de brontekst. Vertalers kunnen nooit winnen. De vertalingen van Andreus en Coumans, die ik heb geciteerd, zijn voornamelijk gericht op de inhoud van het oorspronkelijke gedicht. De vertalers hadden meer aandacht kunnen hebben voor de vorm, maar dat zou ongetwijfeld een invloed hebben gehad op de weergave van de inhoud.

De verbinding die ik maak tussen *double bind* en vertaling is gebaseerd op het grote aantal talige voorbeelden die Bateson en zijn collega’s in *Toward a theory of schizophrenia* geven. Volgens de auteurs van het artikel wordt schizofrenie gekenmerkt door *double-bind*-situaties. Die situaties worden veroorzaakt door communicatieproblemen. Voor een schizofrene patiënt is weten wat iemand echt bedoelt bijzonder moeilijk omdat hij een probleem heeft met metacommunicatie, het spreken over de communicatie:

In any normal relationship there is a constant interchange of metacommunicative messages such as “What do you mean?” or “Why did you do that?” or “Are you kidding me?” and so on. To discriminate accurately what people are really expressing we must be able to comment directly or indirectly on that expression. This metacommunicative level the schizophrenic seems unable to use successfully.

(Bateson *et al.* 1956, 258)¹⁰

⁹ Van den Broeck (1987, 147) verbindt de term *double bind* met “situaties waarin men gedwongen wordt te kiezen terwijl de mogelijkheid van een correcte keuze uitgesloten is”.

¹⁰ In elke normale relatie is er een voortdurende uitwisseling van metacommunicatieve boodschappen zoals “Wat bedoel je?” of “Waarom deed je dat?” of “Neem je me in de maling?”, enzovoort. Om nauwkeurig te kunnen onderscheiden wat mensen werkelijk uitdrukken, moeten wij in staat zijn rechtstreeks of onrechtstreeks commentaar te geven op die uiting. Dit metacommunicatieve niveau lijkt de schizofreen niet met succes te kunnen gebruiken.

Een schizofrene patiënt zal de boodschap vaak verkeerd begrijpen. Hij zal bijvoorbeeld het bordje “*Doctor’s Office. Please Knock.*” (‘Dokterspraktijk. Aankloppen a.u.b.’), dat aan de deur van de arts hangt, niet juist interpreteren en op de deur kloppen telkens hij langs de dokterskamer loopt (Bateson *et al.* 1956, 263). Het gedrag van de patiënt wijst erop dat hij een interpretatiefout maakt. Hij moet op de deur kloppen als hij de arts wil spreken.

Ook metaforisch taalgebruik kan een obstakel zijn voor een schizofrene patiënt. Vaak zal hij de metafoer letterlijk begrijpen of een metafoer gebruiken die de communicatie bemoeilijkt. Hij zal het bijvoorbeeld hebben over een boot die bijna zonk om te verwijzen naar iemand die te laat kwam (Bateson *et al.* 1956, 255).

4. Motto

In het artikel *Vertaling en betekenis. Prolegomena voor een theorie van de literaire vertaling* gebruikt Van den Broeck (1973) het woord *double bind* niet. Maar het *double bind*-idee is wel duidelijk te herkennen.¹¹ Het is geen toeval dat Van den Broeck de volgende passage uit Hiëronymus’ *Ad Pammachium* als motto van het artikel kiest:

Si ad verbum interpretor, absurde resonant; si ob necessitatem aliquid in ordine, in sermone mutavero, ab interpretis videbor officio recessisse.
(Van den Broeck 1973, 26)

In het artikel *Vertaling en betekenis* vertaalt Van den Broeck de passage niet. Dat doet hij wel in zijn boek *Telkens tekens*:

Vertaal ik wat er staat, dan klinkt het absurd; wijzig ik noodgedwongen ook maar iets in de constructie of de stijl, dan schiet ik in mijn taak als vertaler tekort.
(Van den Broeck 1989, 48)¹²

In de geciteerde passage beschrijft Hiëronymus de *double bind*-situatie van de vertaler. Een *ad verbum*-vertaling (naar-het-woord-vertaling) is een absurde, zin-loze vertaling. Een vertaling die ingaat tegen het *ad verbum*-principe is geen goede vertaling. Een vertaler werkt in de spanning tussen behoud en

¹¹ “Paradoksale omstandigheid” is de term die Van den Broeck hanteert om te verwijzen naar de spanning tussen bewaren en veranderen (Van den Broeck 1973, 27).

¹² In het boek *Over de grenzen van het vertaalbare* vertaalt Van den Broeck de passage als volgt: “Vertaal ik woord voor woord, dan klinkt het absurd; verander ik, noodgedwongen, ook maar iets in de constructie of de stijl, dan geef ik de indruk dat ik van mijn vertalersplicht afwijk” (Van den Broeck 1992, 109).

verandering. En misschien is die spanning een wezenlijk kenmerk van het vertalen.

Verwijzingen

- Apollinaire, Guillaume. 2017. Annie. Translated by Kiki Coumans. In *Het raam gaat open als een sinaasappel*, edited and translated by Kiki Coumans, 17. Bleiswijk: Uitgeverij Vleugels.
- Apollinaire, Guillaume. 2017. Vensters. Translated by Kiki Coumans. In *Het raam gaat open als een sinaasappel*, edited and translated by Kiki Coumans, 35-36. Bleiswijk: Uitgeverij Vleugels.
- Apollinaire, Guillaume. 1961. Annie. Translated by Hans Andreus. In *1900-1950. Bloemlezing uit de moderne buitenlandse poëzie in Nederlandse vertaling*, edited by Sybren Polet, 30. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Apollinaire, Guillaume. 1920. Annie. In *Alcools*, Guillaume Apollinaire, 38. Paris: Gallimard.
- Apollinaire, Guillaume. 1918. Les fenêtres. In *Calligrammes. Poèmes de la paix et de la guerre (1913-1916)*, Guillaume Apollinaire, 17-18. Paris: Mercure de France.
- Apollinaire, Guillaume. 1912. Fanny. *Les Soirées de Paris* 8: 238.
- Bateson, Gregory, Don D. Jackson, Jay Haley & John Weakland. 1956. Toward a theory of schizophrenia. *Behavioral Science* 1.4: 251-264.
- Segers, Winibert & Henri Bloemen, eds. 2020. "... mijn trage reistocht door de nacht ..." *Herinneringen aan Raymond van den Broeck*. Gent: Academia Press.
- Van den Broeck, Raymond. 1992. *Over de grenzen van het vertaalbare. Een historische verkenning in het gebied van de vertaaltheorie*. Antwerpen/Harmelen: Fantom.
- Van den Broeck, Raymond. 1989. *Telkens tekens. Over artistieke representatie en identificering, reproductie en interpretatie van kunstwerken*. Antwerpen/Amsterdam: Nioba.
- Van den Broeck, Raymond. 1987. Jacques Derrida en de toren van Babel: deconstructie en vertaling. *Linguistica Antverpiensia* 21: 127-148.
- Van den Broeck, Raymond. 1973. Vertaling en betekenis. Prolegomena voor een theorie van de literaire vertaling. *Le langage et l'homme* 23: 26-39.